

НАРОДНІ ІНСТРУМЕНТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВИХ ТРАДИЦІЙ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

УДК 780.06:785.001.8

Лілія Пасічняк, кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри народних інструментів і музичного фольклору
Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника

НАРОДНІ ІНСТРУМЕНТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВИХ ТРАДИЦІЙ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено систематизацію науково-теоретичних праць з метою комплексного вивчення народного інструментарію України в контексті формування ансамблевих традицій.

Ключові слова: народні інструменти, ансамблеве музикування, інструментознавство, монографія, дисертаційні дослідження.

Лит. 22.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Ансамбль народних інструментів як феномен інструментального виконавства українців сформувався в контексті еволюції двох складових: народного інструментарію та його функціонування у конкретному соціокультурному середовищі на певному історичному етапі. Питання історії народного музичного інструментарію України становлять важливу складову матеріальної і духовної культури нації.

Проблеми походження і розвитку народних інструментів, особливостей їх конструкцій, акустичних властивостей, еволюції, побутування стали об'єктом досліджень багатьох як українських, так і зарубіжних науковців, музикантів-практиків. Серед українських авторів інструментознавчих студій слід виділити М. Лисенка, В. Шухевича, Г. Хоткевича, Ф. Колессу, К. Квітку, А. Гуменюка, І. Скляра, О. Незовибатька, І. Мацієвського, С. Грицу, А. Іваницького, М. Хая, Б. Яремка, Л. Черкаського.

Аналіз формування наукових засад вивчення народного інструментарію українців засвідчив про відсутність єдиної узагальнюючої концепції, основним об'єктом якої було б визначено народні інструменти та їх удосконалені варіанти як передумова активізації народно-ансамблевого виконавства в Україні. Це і стало **метою** пропонованого дослідження. **Завдання**, що впливають із поставленої мети: визначити динаміку досліджень народних інструментів України крізь призму формування ансамблевих традицій, систематизувати джерела за такими принципами: а) розгляд першоджерел (дані археологічних розкопок, писемні пам'ятки, окремі зображення в образотворчому мистецтві, усна народна творчість); б) аналіз становлення інструментознавства як самостійної науки з урахуванням українських та зарубіжних

досягнень; в) вивчення напрямів сучасних досліджень у галузі українського інструментознавства.

Яскравим прикладом опису археологічної знахідки є монографія українського археолога, дослідника С.М. Бібікова “Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта” (1981 р.) [1]. У результаті проведення ряду досліджень автор детально описує способи тримання інструментів та звуковидобування під час гри. Матеріалом для первісного інструментарію були кістки мамонта (лопатка, бедро, таз, череп, челюсті і т.ін.). Ці прадавні “інструменти” належали до групи ударних музичних інструментів. Слід підкреслити, що в монографії автор вказує і на використання в музичному побуті людей пізнього палеоліту, окрім ударних, і духових музичних інструментів, так званих “флейт” і “свирелей”. Вже на ранніх етапах використання музичних інструментів у народному побуті носило колективний характер.

Про розвинену музичну інструментальну культуру слов'янських племен, які жили на території України, засвідчують численні писемні пам'ятки, зокрема рукопис Упира Лихого (1047 р.); “Літопис руський” як одне з головних письмових першоджерел історії Київської Русі, який складається з “Повісті минулих літ” (1074 р.), “Київського літопису” й “Галицько-Волинського літопису”; Рязанська Кормча Книга (1284 р.) тощо.

Серед перших літературних свідчень про історію слов'янських племен – церковні книги, письмові згадки іноземних істориків, мандрівників. Зокрема, візантійський історик Феофілакт Симокатта (VI – VII ст.), арабські письменник Ахмед Ібн-Фадлан та географ Абу-Алі Ібн-Даста (20 – 30-і рр. X ст.) у своїх розвідках описують інструментарій східних слов'ян (лютні, гуслі, свирілі), констатуючи про спільне інструментальне музикування [17].

НАРОДНІ ІНСТРУМЕНТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВИХ ТРАДИЦІЙ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Джерелом дослідження ансамблевого музикування слов'ян, окрім письмових, є малюнки на мініатюрах Годуновського псалтиря кінця XVI ст., нотних ірмологіонах XVII – XVIII ст., зображення інструментального ансамблю із “Азбуковника” Каріона Істоміна (1692 р.), рукописні мініатюри XVI – XVII століть, фрески на стінах соборів, ікони, барельєфи [7]. Наприклад, в “Азбуковнику” поета та монаха Каріона Істоміна (1648 – 1717 рр.) є малюнок, де зображено інструментальний квартет із струнних і духових інструментів (гудок (скрипка), гуслі, кобза (домра) і духовий інструмент) та книги, де видно нотні записи лінійної нотації.

Серед ряду письмових пам'яток XVI – XVII століть особливе місце займають різного роду документи: грамоти, свідоцтва мандрівників (німецького дипломата С. Герберштейна (1517 – 1526 рр.), англійця А. Олеарія (1633 – 1635 рр.), римського посла при російському царському дворі Я. Рейтенфельса (1670 – 1673 рр.) та ін.

Неабияке значення у дослідженні означеної проблеми становить українська народно-пісенна творчість, де зустрічаємо згадки про народні інструменти та ансамблеве музикування на них. Приклади народної творчості знаходимо у праці Г. Хоткевича [19, 19 – 22], збірниках українських народних дум та історичних пісень [15] та ін.

У XVIII столітті у працях іноземних авторів знаходимо окремі розділи, присвячені дослідженню народних музичних інструментів Росії, серед яких є згадки і про український народний інструментарій. У 1770 році було здійснене спеціальне дослідження з вивчення українських і російських музичних інструментів та їх використання в народному музичному побуті (дудки, сопілки, волинки, пастушого рожка, гудка, колісної ліри, балалайки, прямокутних гуслів) німецьким музикознавцем Якобом Штелінім – “Музыка и балет в России XVIII в.” [21].

Російськими дослідниками народного інструментарію східних слов'ян у кінці XIX – на початку XX ст. були зібрані широкі відомості з історії походження, побутування, особливостей конструкцій народних інструментів, їх використання у сольному та ансамблевому виконавстві (гусел, гудка, домри, кобзи, бандури, торбана, народних духових та ударних. Зокрема, це праці М. Петухова, О. Фамінцина, М. Фіндейзена, М. Привалова [7].

Засновником українського інструментознавства по праву вважають М.В. Лисенка. Опублікована 1894 року у ряді номерів (№ 1, 4, 5, 6, 7, 8 та 10) львівського журналу “Зоря” його стаття під назвою “Народні музичні інструменти на Україні”

за підписом “Боян” містить матеріали, що знайомлять з будовою, строем та художньо-виражальними особливостями українських народних інструментів: кобзи, бандури, торбана, ліри, гусел, цимбалів. До теоретичних праць М. Лисенка належать ще дві, зокрема “Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем” (1874 р.), її друге видання (1978 р.), в якій, поряд з музикознавчим аналізом репертуару, міститься й органологічна характеристика кобзи Вересаєва, та “О торбане и музыке песен Видорты” (1892 р.), де автор розглядає музикознавчі та органографічні аспекти дослідження інструмента торбана та виконавську діяльність торбаністів-солістів, аналізує виконуваний ними репертуар [10].

Етапною подією в історії формування українського інструментознавства став XII Археологічний з'їзд, проведений у Харкові 15 – 27 серпня 1902 року. Окрім програми підготовчого Комітету з'їзду, що передбачала питання визначення місця кобзи, думи в житті народу і народного співака протягом XVI – XVII століть, стану кобзарства з другої половини XIX до початку XX століть, виявлення генеалогії південноруської кобзи та ін., на одному із засідань (19 серпня) виступив ряд науковців: із заміткою – професор М.Ф. Сумцов “Про кобзарів і лірників Харківської губернії”, з повідомленням – В.В. Іванов “Артілі незрячих, їх організація та сучасне становище”, з доповіддю – Г.М. Хогкевич “Дещо про українських бандуристів та лірників” і великим (у трьох відділеннях) етнографічним концертом за участю незрячих кобзарів і лірників [14]. Ці виступи мали велике значення для розвитку науки у галузі українського інструментознавства. А вже вперше в Україні відбулося публічне представлення наукових досліджень з історії народних інструментів та їх практичного унаочненого використання (концерт лірників і кобзарів) як у сольній, так і в ансамблевій формах.

Вагомим внеском у становлення українського етноінструментознавства є монографія В. Шухевича “Гуцульщина” у 5-ти частинах (1899 – 1908 рр.). Подаючи відомості про обряди гуцулів упродовж річного календаря, В. Шухевич наводить приклади використання ансамблів “музик”, що супроводжують ці обряди, та музичних інструментів, які користуються популярністю у даній етнічній спільноті (скрипку, дуду (козу), дзвоники, сопівку, трембіту, цимбали, дрімбу) [22, 79 – 87].

Серед українських науковців-фольклористів

НАРОДНІ ІНСТРУМЕНТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВИХ ТРАДИЦІЙ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

початку ХХ ст., яких хвилювали проблеми дослідження народного інструментарію українців, слід згадати С. Людкевича. Зокрема, у статті “Відродження бандури” (1906 р.), де вміщена рецензія реформаторських досягнень Г. Хоткевича у бандурному виконавстві, дослідник зазначає, що бандура є виключно власністю українського народу [11, 184].

Однією з перших спроб удослідженні “новітніх народних інструментів” українців у ХХ ст. (баян, акордеон, домра, гітара, балалайка) можна вважати виданий у 1928 році збірник статей “Про гармоніку”, авторами якого стали члени комісії ДІМНу з вивчення та розвитку гармоніки, де подаються відомості про численні різновиди гармонік. Серед публікацій 30-х років помітне місце займають популярні брошури О. Новосельського “Очерки по истории русских народных музыкальных инструментов” (1931 р.), “Книга о гармонике” (1936 р.) [7].

Найґрунтовнішим дослідженням в українському інструментознавстві першої половини ХХ ст. є монографія Г. Хоткевича “Музичні інструменти українського народу” (1930 р.) [19], де представлено еволюцію та побутування струнних, духових та ударних інструментів, їх широке використання у музичній культурі українців¹. Монографія Г. Хоткевича є “класичним” взірцем серед багатьох спадщини українського та зарубіжного інструментознавства, що підкреслено методологією процесу дослідження. Серед методів, якими користується дослідник, є такі: дедукція (комплексна характеристика: в масштабі націй – однієї нації – одного регіону); порівняння, аналогія, аналіз (при дослідженні регіональних особливостей однотипних інструментів), синтез (встановлення різнонаціональних аналогів інструмента в єдиній системі розвитку матеріально-духовної культури народів). Як зазначає дослідниця діяльності і творчості митця Надія Супрун, Г. Хоткевич “...заклав основи системного підходу до вивчення музичних інструментів, котрі побутують в Україні...” [14, 5].

Послідовниками М. Лисенка, В. Шухевича, С. Людкевича, Г. Хоткевича у дослідженні народних інструментів стали видатні українські фольклористи Ф. Колесса та К. Квітка. Окремі питання українського інструментарію Ф. Колесса піднімає у своїй статті “Українські народні музичні інструменти” (початок 20-х рр.) [9, 287]. У праці

“Характеристика української народної музики” (1932 р.) вчений звертає увагу на появу в побуті українців нових струнних інструментів (ХVI – ХVIII ст.): кобзи, бандури, торбана [9, 361].

У науковій розвідці К. Квітки “До вивчення української народної інструментальної музики” (кінець 40-х рр. ХХ ст.) знаходимо основи музично-фольклористичної класифікації народних інструментів за їх функціональною приналежністю на індивідуальні (сопілка, трембіта, дрімба) та ансамблеві (скрипка, бас (басоля), цимбали, бубон), що відображає їх типові застосування у побуті народу [8, 251 – 276].

Важливе значення у дослідженні та вдосконаленні сопілки у ХХ ст. займає посібник українського майстра-конструктора І. Скляра “Подарунок сопілкарям” (1968 р.) [13], що вміщує особливості конструкції інструменту, методики гри на ньому та нотний додаток ансамблевих творів.

У другій половині ХХ ст. до когорти українських дослідників народного інструментарію приєднується мистецтвознавець А. Гуменюк з дослідженнями “Українські народні музичні інструменти” (1967 р.) [5] та “Інструментальна музика” (1972 р.) [4], в яких автор зробив спробу пов’язати бурхливий розвиток народної інструментальної музики в Україні з появою скрипки (кінець ХVI – початок ХVII ст.) в народній виконавській практиці та утворенням ансамблю “троїста музика”.

Центральною науковою працею російського дослідника К. Верткова є “Російські народні музичні інструменти” (1975 р.) [2]. У монографії представлено типологічну класифікацію російських народних інструментів (сопель (сопілка), гармоніка, домра, балалайка, бандурка), їх конструктивні особливості, історію виникнення, що розглядається у взаємозв’язку із розвитком народно-інструментальної музики. Ця робота отримала важливе значення для дослідження цих інструментів та їх використання у практиці академічних народно-інструментальних ансамблів України у ХХ ст.

Першою колективною працею в інструментознавчій науковій практиці став “Атлас музичних інструментів народів СРСР” (1975 р.) за редакцією К. Верткова, Г. Благодатова, Е. Язовицької [3], який містить ілюстрації (750), описи інструментів (850) автономних областей і народів СРСР (серед яких – Україна), більше 80 фотографій окремих виконавців, ансамблів та оркестрів, додатки

¹ У представленому дослідженні серед ансамблевих інструментів розглядаються: струнні – скрипка, цимбали, ліра, гуслі, басоля; духові – свиріль, волинка (коза, дуда – гуцульська назва “дугка”), труба, сопель (сопілка), монтелев, сурма, дудка (пряма флейта, що у гуцулів зветься “фльоера”), трембіта, шоломія, шипош, клярнет, шторг; ударні – бубон, літаври, накри, дрімба, дзвінок, тулумбас, барабан.

НАРОДНІ ІНСТРУМЕНТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВИХ ТРАДИЦІЙ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

(аудіоплатівки). Серед досліджуваних народних інструментів України – сучасні і найбільш точно виявлені стародавні².

Цінною для дослідження народного інструментарію є монографія О. Незовибатька “Українські цимбали” (1976 р.) [12], де автор проводить історичний огляд відомостей про походження цимбал, їх побутування в Україні, використання як ансамблевого інструмента у “троїстих музиках” та сучасне функціонування його удосконаленого варіанта.

Глибоке вивчення питання генези біномії “кобза-бандура” здійснив викладач Київської консерваторії М. Прокопенко у дослідженнях “По слідах музичних інструментів” (70-і роки ХХ століття) та “Кобза и бандура: Проблемы истории и реконструкции” (1977 р.), авторські рукописи яких зберігаються в Національній музичній академії ім. П. Чайковського³.

Наступною у розвитку українського інструментознавства стала книга П.Іванова “Оркестр українських народних інструментів” (1981 р.) [6]. У своєму дослідженні автор розкриває сторінки історії становлення українського народного оркестру як самодіяльного, так і професійного через призму розгляду питань історії народно-інструментального виконавства, етапів еволюції та проблем удосконалення народного інструментарію, його використання у традиційних народних ансамблях.

У другій половині ХХ ст. спостерігаємо появу важливих монографій зарубіжних авторів, присвячених народним інструментам: “Російська гармоніка” (1960 р.) Г. Благодатова, “З історії акордеона і баяна” (1967 р.) А. Мірека, “Довідник баяніста” (1982 р., перевидання 1987 р.) А. Басурманова, “Довідник балаласчника” (1977 р.), “Балалайка” (М., 1990 р.) А. Пересади та ін. Роботи останніх десятиліть відрізняються від попередніх тим, що в них зібрано велику кількість музичного матеріалу, на основі якого досліджуються інструменти від їх походження до сучасних академічних зразків [7].

Однією із сучасних праць є монографія доктора мистецтвознавства, академіка РАМ ім. Гнесіних М. Імханицького “Історія виконавства на російських народних інструментах” (2002 р.) [7]. У книзі вперше зроблена спроба всеосяжного розгляду питань теорії та історії виконавства на російських народних інструментах, які в ХХ ст. отримали широке розповсюдження як у любительському, так і в професійно-академічному музичному мистецтві не тільки Росії, але й у силу історичних обставин в Україні. Такі теоретичні питання, як вивчення сутності народного інструментарію, закономірностей його побутування у фольклорному середовищі та академічному мистецтві, класифікація інструментів на типи і види стали головним наріжним каменем теоретичного осмислення й узагальнення історії розвитку народно-інструментального мистецтва у представленій монографії. Серед академічних інструментів, розглянутих автором, є гітара, домра, балалайка, баян.

Проблеми сучасного стану функціонування народних музичних інструментів, новітнього погляду на історію їх генези та розвитку висвітлені у монографіях українських дослідників Л. Черкаського “Українські народні музичні інструменти” (2003 р.) [20] та М. Хая “Музично-інструментальна культура українців (фолклорна традиція)” (2007 р.) [16]. Вперше в українському інструментознавстві автори систематизують народні інструменти за класифікацією Е. Горнбостеля і К. Закса (1914 р.) [18].

На основі аналізу вищепредставлених джерел можна стверджувати про становлення самостійної науки про національні музичні інструменти – етноорганології, яка сформувалась у тісному взаємозв’язку з академічним українським та зарубіжним інструментознавством і не втрачає своєї актуальності серед сучасних науковців.

У дослідженні функціонування народного інструментарію в Україні у ХХ – першому десятилітті ХХІ ст. важливу роль відводимо численним авторським статтям у наукових журналах і збірниках⁴.

² Зокрема, сопілка, трембіта, кувича, теленка, флюяра, луска, дуда, кобза, бандура, торбан, ліра, скрипка, гуслі, цимбали, басоля, балалайка, бубон, тулумбас, барабан, бугай, дрімба, підкова, деркач.

³ Дослідження еволюції кобзи, бандури, торбана, здійснені М. Прокопенком, дозволили йому провести наукові пошуки у справі реконструкції кобзи.

⁴ У 60–80-х роках проблеми удосконалення народних інструментів, їх виробництва висвітлені в статтях С. Бортника, В. Гуцала, П. Іванова, М. Прокопенка, І. Шрамка та ін.. На сучасному етапі дослідження генези та функціонування народних інструментів продовжують: М. Давидов (академічні народні інструменти: кобза, бандура, цимбали, домра, балалайка, гітара, сопілка, баян, акордеон), Є. Іванов, Л. Понікарова (баян), І. Мацієвський, М. Хай, Б. Яремко, Л. Кушлик, Л. Черкаський, Л. Горенко, Г. Карась В. Ярмола (традиційні народні інструменти), Т. Баран, В. Овчарчин (цимбали), М. Степура, Н. Костенко (домра), В. Сидоренко, К. Чеченя (гітара), В. Кушпет, І. Зіньків, В. Дутчак, В. Мішалов (бандура), М. Корчинський, Б. Яремко (сопілка) та ін.

НАРОДНІ ІНСТРУМЕНТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АНСАМБЛЕВИХ ТРАДИЦІЙ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Неабияке значення у розвитку етноінструментознавства у кінці XX – першомудесятилітті ХХІ ст. мають праці фольклористів С. Грици, А. Іваницького, М. Хая, Б. Яремка, Л. Кушлика, Є. Бортника, В. Нолла, О. Ошуркевича. У дисертаційних дослідженнях І. Алексєєва, М. Давидова, В. Шарова, Є. Іванова (баян), А. Омельченка, В. Дутчак (бандура), Т. Барана (цимбали) розглянуті питання генези та розвитку народних інструментів, їх становлення в академічному народно-інструментальному виконавстві.

Таким чином, узагальнюючи процес становлення, розвитку та активного функціонування народних інструментів в Україні крізь призму ансамблевих традицій можна стверджувати про сформованість наукових засад у галузі вивчення традиційних народних інструментів (етноінструментознавство).

Серед перших дослідників українського народного інструментарію були зарубіжні науковці. Поряд із вивченням конструктивних особливостей народних інструментів, науковців цікавили і музикознавчі питання дослідження, зокрема поширення і побутування інструментарію. Найсуттєвішим внеском у дослідженні традиційних народних музичних інструментів України та їх використанні в ансамблевому музикуванні є праці українських фольклористів, зокрема М. Лисенка, В. Шухевича, С. Людкевича, Г. Хоткевича, Ф. Колесси, К. Квітки.

Наукові роботи другої половини ХХ – першого десятиліття ХХІ ст. охарактеризовані як новий етап дослідження народних інструментів. Окрім монографій, статей, з'являються дисертаційні дослідження, де розглядаються питання удосконалення народних інструментів у ХХ ст. Новаторством позначена методологія вивчення інструментів. Зокрема, спостерігаємо використання вченими, окрім письмових та графічних джерел, дані археологічних розкопок для з'ясування генези перших зразків музичних інструментів на території України. Поряд із традиційними, у переліку досліджуваних народних інструментів України – баян, акордеон, домра, балалайка, гітара, які отримали популярність у сольному, ансамблевому та оркестровому народно-інструментальному виконавстві у ХХ ст.

1. Бибииков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта / С. Бибииков. – К.: Наукова думка, 1981. – 108 с.

2. Вертков К. Русские народные музыкальные инструменты / К. Вертков. – Л.: Музыка, 1975. – 280 с.

3. Вертков К., Благодатов Г., Язовицкая Э. Атлас музыкальных инструментов народов СССР / К. Вертков, Г. Благодатов, Э. Язовицкая. – М.: Музыка, 1975. – 399 с.

4. Гуменюк А. Инструментальная музыка / А. Гуменюк. – К.: Наукова думка, 1972. – 487 с.

5. Гуменюк А. Украинские народные музыкальные инструменты / А. Гуменюк. – К.: Наукова думка, 1967. – 244 с.

6. Иванов П. Оркестр украинских народных инструментов / П. Иванов. – К.: Музыкальная Украина, 1981. – 111 с.

7. Имханицкий М. История исполнительства на русских народных инструментах: учебн. пособие для муз. вузов и уч-щ. / М. Имханицкий. – М.: Изд-во РАМ им. Гнесиных, 2002. – 351 с.

8. Квитка К. К изучению украинской народной инструментальной музыки / К. Квитка // Избранные труды: В 2 т. / Сост. и коммент. В.Л. Гошовского. – М.: Сов. композитор, 1973. – Т. 2. – С. 251 – 276.

9. Колесса Ф. Музикознавчі праці / Ф. Колесса / Упоряд. та коммент. С.І. Грици. – К.: Наукова думка, 1970. – 592 с.

10. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні / М. Лисенко. – К.: Мистецтво, 1955. – 62 с.

11. Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи: В 2 т. / С. Людкевич / Упоряд., ред., переклади, примітки і бібліографія З. Штундер. – Львів: Дивосвіт, 2000. – Т. 2. – 816 с.

12. Незовибатько О. Українські цимбали / О. Незовибатько. – К.: Музыкальная Украина, 1976. – 56 с.

13. Скляр І. Подарунок сопілкарям: практ. посібник / І. Скляр. – К.: Мистецтво, 1968. – 58 с.

14. Супрун Н. Гнат Хоткевич – музикант / Н. Супрун. – Рівне: Ліста, 1997. – 280 с.

15. Українські народні думи та історичні пісні: збірник для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. О. Таланчук; передм. Б. Кирдана; худож. К. Музыка. – 2 вид., доп. – К.: Веселка, 1993. – 240 с.

16. Хай М. Музично-інструментальна культура українців (фольклорна традиція) / М. Хай. – Київ – Дрогобич: Коло, 2007. – 545 с.

17. Хацеватська С. Інструментознавство: підручник для вищих навч. закладів культури і мистецтв III – IV рівнів акредитації / С. Хацеватська. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 256 с.

18. Хорнбостель Э. и Закс К. Систематика музыкальных инструментов / Э. Хорнбостель и К. Закс // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка: сб. статей и материалов в 2 ч. / Ред.-сост. И.В. Мацневский. – М.: Сов. композитор, 1987. – Ч. 1. – С. 229 – 261.

19. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу / Г. Хоткевич – Харків: Держ. вид.-во України, 1930. – 290 с.

20. Черкаський Л. Українські народні музичні інструменти / Л. Черкаський. – К.: Техніка, 2003. – 264 с.

21. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / Я. Штелин. – Л.: Тритон, 1935. – 190 с.

22. Шухевич В. Гуцульщина: в 2 ч. – 2-е вид. / Репринтне видання 1899 – 1901 / В. Шухевич. – Верховина: Журн. "Гуцульщина", 1997. – 352 с.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2012